

ԿԵՌԱՆ ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻ

Հայաստանի վերջին մեծ քաղաքին. XIII դար

ԿԼՈՒ ՄՈՒԹԱՆՅԱՆ (Փարիզ)

Հայկական առանձին թագավորությունները, որոնք հիմնադրվել էին IX—X դդ.՝ արարական խալիֆայության մայրամուտին, XI դարում այլևս չկարողացան զիմազրել արևմտաքեղ եկող բյուզանդական ճնշմանը և արևելքից թափանցած իսլամական հրոսակներին: Հենց այդ ժամանակ էր, որ Հռոմեական կայսրության արևելյան սահմանազուխ, Միջերկրական ծովի հյուսիս-արևելյան ելուստում գտնվող Կիլիկիան հռչակվեց իր քաջ հայ բնակչությանը, որ ստիպված էր ոչ հետո անցյալում արտագաղթել իր հայրենիքից և առաջանալով հաստատվել այստեղ: Բնականարար, Կիլիկիայում հայկական պետության վերականգնման համար նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին: Առաջ եկան նոր հարստություններ: Ավանդական բյուզանդական կողմնորոշում ունեցող Հեթումյանները հաստատվել էին այնպիսի ամուր բերդերում, ինչպիսիք էին Լամբրոնը և Պապեռոնը: Դրանք գտնվում էին Տավրոսյան լեռները հատող միակ կիրճում՝ Կիլիկյան լեռնանցքում կամ Դրունք Կիլիկիոյում: XI դարը նաև խաչկրաց պետությունների ստեղծման դարաշրջանն էր, որոնց աշխարհագրական սահմանները մերձենում էին Կիլիկիային: Ռուբինյան իշխանությունը, որը հաստատվել էր Տավրոսի արևելքում, կարողացավ համորեն օպովել այս նոր գործոնից և 1198 թ. հունվարին թագավորություն հիմնեց: Ռուբինյան Լեոնը զեղմանահամեմակ սբգ. կայսրության հովանու ներքո թագավոր դարձավ: Հեթումյանների հետ հաշտեցումը դինաստիական ամուսնության հետևանք էր: 1219 թ., առանց արու ժառանգ թողնելու, մահացավ Լեոն I-ը: Նրան հաջորդեց մանկահասակ դուստրը՝ Զաբլը՝ որը Կիլիկիայի Ամորի I Լուսինյանի թոռն էր: Նա կառավարում էր խնամակալական խորհրդի իշխանության ներքո, ուր ամենազորեղը Հեթումյանների կրտսեր ճյուղի ներկայացուցիչ Կոստանգին Պապեռոնցին էր: Վերջինս պարտադրեց Զաբլին ամուսնանալ իր որդու հետ, որը 1226 թ. դարձավ Հեթում I թագավոր:

Այս դարաշրջանում Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը, շնայած իր հզորությանը, կախում ուներ հյուսիսային հարևանից՝ Ռումի թյուրք-սելջուկյան սուլթանությունից: Այս վերջինին 1243 թ. ջախջախեցին մոնղոլները, որոնք նոր էին երևացել պատմության թատերաբեմում: Հեթում I արքան որոշեց դաշնակցել մոնղոլների հետ¹: Սակայն Հեթումյանների ավագ՝ Լամբրոնի ճյուղը հավատարիմ մնաց սելջուկյան գերակային: Կոստանգին Լամբրոնացի իշխանը մասնակցեց 1250 թ. Կիլիկիա ներխուժած թյուրքերի արշավանքին, որի համար նրան, ինչպես նաև նրա որդի, «սեֆաստոս» և իշխանաց իշխան՝ Հեթում Լամբրոնագուն պատժեցին պետական դավաճանության մեղադրանքով²: Երբ Եգիպտոսում իշխանության դյուխ անցան մամլուկները, աճող վտանգի առջև անհրաժեշտ դարձավ երկու ճյուղերի հաշ-

¹ C. Mutafian. Le royaume armenien de Cilicie, Paris, 1993.

² Մանր մամանակագրություններ (XIII—XVIII դդ.), կազմեց Վ. Հակոբյան, հ. 1, երկվան, 1951, էջ 81 (այսուհետև՝ Մանր ժամ.): ԺԳ դարի հիշատակարաններ, կազմեց Ա. Մաթևոսյան, Երևան, 1984, № 352, 440, 573, էջ 440, 538, 705 (այսուհետև՝ ԺԳ դարի հիշ.):

անցումը: Քաղաքներն իր որդուն՝ դահի ժառանգորդ Լեոն իշխանին, ամուսնացրեց պատված իշխան Էթեմ Էամբրոնացու գաղթից մեկի հետ: Այս գաղթի անունը, ըստ բնական ճանաչման հունական պատմագրության, հունական էր՝ Կիո Աննա, այսինքն՝ «Տիրուհի Աննա»: Հայկական սկզբնաղբյուրներում այդ անունը գրվում էր Կեան: Այս անունը հազվադեպ է հայոց պատմության մեջ: Նույն անվան մյուս կրողն էլ Էթեմ Էամբրոնացու քույրն էր՝ մեր Կեանի հորաքույրը: Ամուսնությունը ակտի ունեցավ 1262 թ.: Իրագործությունը հավերժացնելու համար մի ավետարան պատվիրվեց ամենանշանավոր հայ մանրանկարիչներից մեկին՝ Քորոս Ռոսլինին, որն աշխատում էր Հոռմկլայի Հայոց կաթողիկոսարանում: Այս պատկերների հետ միասին Ռոսլինը նկարել է նաև ապագա թագավորական զուգի դիմանկարը³: Դա հայ իշխողների մի հազվագյուտ դիմանկար է, որը հասել է մեզ Էթեմ Էթեմ Էթեմի նրանց պալատի որդին և ժառանգը, իր ժամանակագրության մեջ հաստատում է 1262 թ. ամուսնության րազարական բնույթը. «Ի սոյն ամի (1262 թ.— Ա. Բ.) կարգեցաւ թագաւոր որդին Հայոց Լեոն, և ի նոյն ժամս խառնեցաւ Լանթրոն քնդ թագաւորին Հայոց»⁴: Հետագայում գրված բազմաթիվ հիշատակարաններ ջերմորեն են խոսում պատված իշխանի մասին⁵, միաժամանակ ակնարկելով նրա իրագործությունների վերականգնումը:

Ո՞վ էր Կեանի մայրը: Երկար ժամանակ դա անհայտ էր, և միայն հիմնըվելով Կեանի եղբայրների և քույրերի անունների յատկանական հնչողության վրա, ենթադրվում էր, որ նրանց մայրը Ֆրանկ իշխանուհի է կղև⁶: Իրոք, նրա անունը գտնում ենք 1285 թ. ընդօրինակված մի Աղոթագրքում⁷: Այնտեղ րնթերցում ենք. «Եւ մայրն իմ դժեֆանաւ, և զքոյրն իմ զթագուհի Հայոց Կեան»⁸: Այս անունը գտնում ենք նաև 1274 թ. ընդօրինակված մի ձեռագիր ժողովածուի մեջ, որը պահվում է Փարիզի Ազգային գրադարանում⁹: Մատյանում ամփոփված են մեծ դիմանկան և պատմիչ Վարդանին վերաբերող բազմաթիվ աստվածաբանական բնագրեր և մի խումբ հիշատակարաններ¹⁰, ուր հիշատակված է երկու անուն. Կեան թագուհի և ինչ-որ Թեոֆանոս՝ «մայր» կոչումով: Մի շարք հեղինակներ¹¹, հիմք ընդունելով այս ժողովածուի հետագա ընդօրինակությունները¹² կամ ընդօրինակված հիշատակարանների մի մասը, ենթադրել են, թե Թեոֆանոսն (այլ կերպ՝ Թեոֆանոն) Կեան թագուհու մի այլ անունն է: Սակայն Փարիզի ձեռագրի մյուս հիշատակարանները խոսում են ոմն անասի մասին որպես՝ «միանձնուհի տիկնանց տիկնոջ»¹³, ինչպես նաև «միանձնուհի» Թեոֆանոսի մասին¹⁴: Պարզ է, որ

3 Երուսաղեմի Ա. Հակոբյանց վանքի մատենագրան, ձեռ. № 2660, Բ. 288:

4 Մանր ժամ., էջ 82:

5 ԺԳ դարի հիշ., № 330, 352, էջ 416, 440:

6 W. H. v. Siedt-Collenberg. The Rupnic. Hethumides and Lusignets. Paris, 1863, p. 61, n. 74 bis.

7 Մաշտոցի անվան Մատենագրան (ՄՄ) ձեռ. № 6332, էջ 291բ:

8 ԺԳ դարի հիշ., № 613, էջ 767:

9 Հայրեն ձեռագիր № 42:

10 Նույն տեղում, էջ 29բ, 38բ, 132, 236բ:

11 Ղ. Ալիշան. Սխուման. Վենետիկ, 1885, էջ 519, 2. Ա. Կոստյան. Հայոց անձնանունների բառարան. հ. 2, Երևան, 1944, էջ 616; F. Macler. Catalogue des manuscrits arméniens de la Bibliothèque nationale. Paris, 1908, p. 22; Siedt-Collenberg. Op. cit., p. 62 not. 83.

12 Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքություն, ձեռ. № 898, ԲԲ. 24 և 72 (Ձեռագրացուցակ, Գ, էջ 413), Վենետիկի մխիթարյան միաբանություն, ձեռ. № 294, ԲԲ. 73 և 75 (Ձեռագրացուցակ, հ. Բ, սյուն 1057): Այս երկու ձեռագրերի էջերը համապատասխանում են Փարիզի հայերեն № 42-ի ԲԲ. 38բ և 132 ի հետ:

13 ԲԲ. 54:

14 ԲԲ. 236:

այդ տնտեսի անվան տակ պետք է տեսնել Կեռան թագուհու մորը, որը հանդես է գալիս Բեռնարդո անվամբ, և ոչ թե իրեն՝ թագուհուն: Մի ճշգրիտ ընթերցում հաստատում է վերևում նշված 1255 թ. հիշատակարանի տեղեկությունները: Այս ժողովածուն զրվել է 1274 թ., Կեռան թագուհու մոր՝ Բեռնարդոյի պատվերով, որը հավանաբար վանական կարգ է մտել իր ամուսին Հեթում Լամբրոնացու պատժվելուց հետո: Այլ կերպ անկարելի է բացատրել, թե ինչո՞ւ է թաղուհին վանական կարգ մտել, երբ իր ամուսինը զահի վրա էր և ինքն ուներ վեցից ավելի երեխա: Արդեն վանք մտած Բեռնարդոյի այս պատվերը ամեն դեպքում հաստատում է Հեթումյանների հետ կապված գիտնականների և զրոյնսրի հավաստիացումները՝ ընտանիքի հովանավորչական գործունեության մասին:

Այս բնագավառում Կեռանը ևս մեծ վաստակ ուներ: Մեր ձեռքի տակ ունենք 1253 թ., Կիլիկիայի Սկևռա վանքում, թաղուհու համար ընդօրինակված մի դեղեցիկ ավետարան¹⁵, որը պարունակում է բազմաթիվ նկարազարդումներ: Հատկապես նշանավոր է «Կեռան թագուհու Աւետարանը»¹⁶, ամենուրեքուհու հայերեն ձեռագրերից մեկը, որն ընդօրինակվել և նկարազարդվել է 1272 թ.՝ թագուհուն վայել մի պատվեր, որը բավական է սերունդների առջև սեփական ներդրումով հպարտանալու համար: Նկարչի անունը մեզ չի հասել, սակայն նա ոչնչով չի դիջում Թորոս Ոռուխին: 380-րդ էջի վրա, Աստվածամոր նկարի տակ, պատկերված են ծնկաչոք արքան, թագուհին և նրանց երեխաները: Սա հավանաբար աշխարհի ամենահռչակավոր հայկական մանրանկարն է: Այն ավելին է քան առաջին դիմանկարը, որը ունեցել է որևէ հայ թագուհի (և թե հաշվի չառնենք Զաքարի դիմանկարները, որոնք պրոշված են Հեթում I-ի դրամների վրա):

Ըստ մանրանկարի այդ ժամանակ դեռ ողջ են եղել Կեռանի հինգ զավակները: Ձեռագրի հիշատակարանը հաղորդում է մեծ դատար՝ Զաքարի մահվան մասին¹⁷, Ըստ այլ հիշատակարանների, ժամանակագրությունների և պատմությունների¹⁸ հնարավոր է գտնել այստեղ պատկերված երեք որդիների և երկու դստերի անունները, դրանք են՝ 1265 թ. ծնված դահաժառանգ Հեթումը (ապագա Հեթում II թագավոր), Կեստանդինը, ապա Ֆիմին, քիչ այն կողմ՝ Սիբիրը 1269 թ., Թորոսը՝ 1271 թ.: Սակայն այստեղ միայն սկիզբն էր: Տարբեր սկզբնաղբյուրներ արձանագրում են հետագայում ծնված երեխաների տպավորիչ մի ցանկ. 1262 և 1283 թթ. միջև Կեռանն ունեցել է ավելի քան առանձինք երեխա, որոնցից երեքը երկվորյակներ են: Պետք է նշել, որ նրանցից շատերը կարճ կյանք են ունեցել: Այնուամենայնիվ, զարմանալի է արքայի անձնական քարտուղար Վահրամի վեպյուսությունը, ուր վերջինս խոսում է Լեոնի մահվան պահին նրա երեք որդիների մասին¹⁹, այն ժամանակ, երբ Հովհաննես Դարդելը՝ վերջին թագավոր Լևոն V-ի (Լևոն II-ի թոռնորդի) խոստովանահայրը, 1380 թ. գրում է, թե արքան «մահացավ առանց ժառանգի»²⁰, Իրականում Լևոն II-ի և Կեռանի հինգ որդիները՝ Հեթում II-ը,

¹⁵ ՄՄ, ձեռ. № 6761. ԺԳ դարի հիշ., № 410, էջ 538:

¹⁶ Երուսաղեմի հայկական պատրիարքություն, ձեռ. № 2563: ԺԳ դարի հիշ., № 330, էջ 415; Mutafian. *Le royaume...* p. 9.

¹⁷ Թրթ. 375, ԺԳ դարի հիշ., էջ 416:

¹⁸ Հիշատակագրություններ տե՛ս ՄՄ ձեռ. № 5458, 4965, 10675, 4515, 1536, հմմտ. ԺԳ դարի հիշ., № 275, 278, 293, 313, 466, էջ 334, 338, 359, 395, 567, Երուսաղեմի հայկական պատրիարքության ձեռ. № 2563, հմմտ. ԺԳ դարի հիշ., № 330, էջ 415, Վենետիկի Միսիթարյան միարանություն, ձեռ. № 10, հմմտ. Ղ. Ալիշան. Հայաստան. Վենետիկ, 1901, № 361, էջ 543: Ժամանակագրություններ տե՛ս Մտեր ժամ., հ. 1, էջ 32 և հտ. հ. Բ, Երևան, 1956, էջ 105, 182:

¹⁹ Recueil des historiens des croisades, Documents arméniens, t. I, Paris, 1869, p. 531.

²⁰ Նույն տեղում, հ. II, Փարիզ, 1905, էջ 161:

Սմբար, Բորոս, Կոստանդին 1-ը, Օշինը և Կրեթ թոռները՝ Բորոսի որդի Լևոն 111-ը, Օշինի որդի Լևոն 1V-ը, Ջարեյի որդի Գի որ Լուսինյանը բազմել են Սսի գահի վրա 1289 թ. (Լևոն 11-ի մահից հետո) մինչև 1344 թ.: Նշանակում է, Կեռանը հինգ թագավորի մայր է, իսկ Կրեթի՝ առաիկը: Այս ցանկում կարելի է ավելացնել նաև Խիտային, որն ամուսնացել էր Միքայել VIII Պալեոլոգի հետ և դարձել Բյուզանդիայի կայսրուհի, ինչպես նաև Կեռանի թոռնորդի, Հայաստանի վերջին թագավոր Լևոն V Լուսինյանին (1274—75 թթ.):

Նրանց որդիներից ավագը՝ թագածառանդ Հեթում 11-ը բարդ անձնավորություն էր. մի համարված ամուրի, որն անկարող եղավ բնարություն կատարել գահի և վանքի միջև: Բվում է, թե նա հիասթափեցրել է իր մայր Կեռանին: Նման ենթադրության կարելի է հանդիպել Հեթում 11-ի դրած որոշ մեկնություններից: Նրա կազմած ժամանակագրության մեջ կարգում ենք. «ՁԼԳ (1285) փոխեցաւ ի Քրիստոս ամենագովկին հոգով և զեղեցկական անսօք առարիւի մայր իմ, Կեռան թագուհին Հայոց, յողոստոսի ԻԹ (29)»²¹: XIII դարի վերջում գրված Սաղմոսարանի հիշատակարանում նա նկարագրում է իր մոր արտաքինը. «Եւ ՁԼԳ (1285), ի յաւոստոս Թ (9) փոխեցաւ ի Քրիստոս ամենագովկին հոգով և զեղեցիկն մաւմնով մայրն իմ թագուհի Կեռան»²²: Դրանք հոգևոր մատյանում հազվադեպ օգտագործվող բնութագրումներ են: 1285 թ. տեղի ունեցած թագուհու մահը վկայված է նաև այլ սկզբնաղբյուրներով²³, որոնք տեղեկացնում են, որ այդ պահին թագավորս բացակայում էր Կրեթից: Նա ղեկավար էր Իրան՝ մոնղոլ տիրակալ Արղունի մոտ, նվաճողի մամուլների հոգրտցող վտանգին պիմակալելու համար օգնություն խնդրելու:

Ամփոփենք. Կեռանին վերաբերող պատմական պատկերները վկայություններից մեր առջև է հասնում բարձր ճաշակով մի իշխանուհի, որը սերում էր Հեթումյանների ավագ ճյուղից: Նրա հայրը և պապը պատմվել էին զավաճանություն համար, իսկ մայրը մտել էր վանական կարգ: Հստակության նպատակով Հեթում 1 թագավորը 1262 թ. նրան ամուսնացրել էր իր ավագ որդու, Կեռանի շորորդ պորտ ազգական զահաժառանգի հետ: Վերջինս 1266 թ. ձերբակալվեց մամուլների կողմից, զերի տարվեց Կահիրե, ապա՝ Կրեթ տարի անց ազատ արձակվեց: 1269 թ. նա զահ բարձրացավ իբրև Լևոն II թագավոր: Չնայած ամուսնության թրադաքական բնույթին, թվում է թե այն հաջող է եղել: Արքայական դույզն ունեցել է բազմաթիվ երեխաներ: Հաստատապես նրա մասին խոսող հիշատակարանների տեղեկություններից կարելի է ենթադրել, որ թագուհին զեր է խաղացել նաև քաղաքականություն մեջ, սակայն այդ չի հաստատվում որևէ հստակ կովանով: Մինչդեռ նրա հովանավորությունը արմատի և գրականության բնագավառում յայնորեն փաստված է, մասնավորապես 1272 թ. նշանավոր ավետարանով, որը կրում է նրա անունը: Նրա Կրեթ գլխավորները (1262 և 1272 թթ.), ինչպես նաև ժամանակակիցների և մասնավորապես նրա ավագ որդու վկայությունները, շեշտում են նրա զեղեցկությունը Կեռանը մահացել է 1285 թ., իր ամուսնուց շորս տարի առաջ:

Յուսելուհից յարգմանեց
պատմ. գիտ. դոկտոր Ա. ԲՈՅՈՅՈՒՆԸ

21 Մանր ժամ., հ. II, էջ 85:
22 Հեթում 11-ի Սաղմոսարանը, Bodleian Library, Oxford, 1° 56. ԺԳ դարի հիշ., № 373, էջ 705, մանր ժամ., հ. II, էջ 811:
23 Մանր ժամ., հ. II, էջ 148, Սամոուէլ Անեցի. Ժամանակագրություն. Հրատ. Ա. Տէր-Միքիլիան. Վաղարշապատ, 1893, էջ 152: ՄՄ, ձև. № 1526, հմմա. նաև ԺԳ դարի հիշ., № 466, էջ 571 և Ղ. Այիշան. Նշվ. աշխ., № 335, էջ 493, Վիեննայի Միթրաբայանների վանք, ձև. № 78 և 439, հմմտ. Յ. Տաշեան. Զեռագրացուցակ. Վիեննա, 1895, էջ 333 և 306: